

VAJDA BARNABÁS

AZ EMLÉKEZÉS HELYE: A MÁJUS 1. TÉR

Tanulmányomban a kommunista korszak városi térhasználatának jellegzeteségeit vizsgálom egy (cseh)szlovákiai magyar városban, Dunaszerdahelyen. Miközben felvázolom a város történetét, és részletesen elemzem annak egyik legismertebb emlékművét, azt vizsgálom és értelmezem, hogyan viszonyult Dunaszerdahely a saját magyar és zsidó múltjához 1945 és 1989 között.

A városról

Dunaszerdahely (szlovákul Dunajská Streda) Szlovákiában, a Csallóközi síkság közepén található. Az újkorban kisméretű kézműves, gabona- és marha-kereskedő város, amelynek mindössze kétezer lakosa volt, s a 19. század utolsó harmadában kezdte a fejlődés jeleit mutatni. Mivel ekkoriban jelentősebb gazdasági fellendülésről ír a szakirodalom Komáromot (tehát egy környékbeli, de Dunaszerdahelynél sokkal jelentősebb várost) illetően is, látható, hogy a centrumból kiinduló dualizmuskori gazdasági fellendülés a 19. század végére begyűrűzött a periféria kisvárosaiba is.¹

A Beluszky–Győri-féle városi hierarchikus rangsor szerint Dunaszerdahely a 20. század elején azon kis népességű települések közé tartozott, amelyeket „a polgári igazgatás központi igénye emelt fel városhiányos térségekben”.² Azonban még 1918-ban is, amikor Dunaszerdahely Csehszlovákia részévé vált, a városnak, hivatalos státusza ellenére, erősen falusias jellege volt. Saját képviselőtestülete a nyilvános közleményeiben és krónikáiban is „községnek” vagy „nagyközségnek” nevezte, a visszaemlékezők pedig kedélyesen azzal élcelődnek, hogy a városban 1945-ig több volt a piac, mint a tér.³

A város az első bécsi döntés alapján Magyarország (Komárom vármegye) része lett; a magyar katonaság 1938. november 5-én vonult be a településre. A második világháború és a közvetlenül utána következő események nagyon nagy mértékben megviselték a lakosságot. Bár a pontos számok nem ismeretek, illetve vitatottak, megállapítható, hogy az 1941-ben 6584 lakossal rendelkező város két nagy „tételben” elveszítette korábbi lakosságának több mint felét (rosszabb esetben annak 62%-át, de jó esetben is legalább 53%-át); konkrétan mintegy 3000 főnyi zsidó, valamint 1000 főnyi magyar lakosságot.

1945 tavaszán visszaálltak a második világháború előtti csehszlovák törvények.⁴ A magyarlakta területeken megalakuló nemzeti bizottságokat a szlovák belügyi megbízotti hivatal felszámolta mint törvényelleneseket, és helyettük szlovákokból álló közigazgatási bizottságot vagy komisszárt nevezett ki. Helyi magyarokból álló önkormányzat tehát nem létezhetett, sőt a magyar többségű városokban a magyarok nemhogy választhatók nem voltak, de őket még tanácsadói minőségben sem volt szabad bevonni a nemzeti tanácsok munkájába.⁵ A magyarlakta területek adminisztrációjába 1952. június 17. után került be nagyobb számú magyar. A csehszlovák kormány ekkor hozott határozatot „a magyar nemzetiségű lakossággal kapcsolatos némely kérdések rendezéséről”,⁶ ami ezután a magyarok egyfajta kvótaszerrű térnyerését eredményezte a helyi, a járási és a kerületi közigazgatási szinteken.

Dunaszerdahely város az 1960-as évekig kisméretű város volt, amelynek a lakossága csak 1970-ben érte el a 10 ezret, és 1983-ban lépte túl a 20 ezret. Ez azt jelenti, hogy a település követte a szlovákiai városok többségét abban a tekintetben, hogy lakosság száma 1965 után kezdett jelentősebben felfelé ívelni, s ezután 1970 és 1981 között lényegében megduplázódott. A város ebben a tekintetben követte az európai trendeket. Miként Tomka Béla megállítja, a „városba áramlás mértéke Európában soha nem volt olyan nagy, mint az 1950-es és 1960-as években”,⁷ illetve hasonló ívű lakosságnövekedésről ír Észak-Komárom kapcsán Stefano Bottoni.⁸

A 21. század elején az 1075 négyzetkilométer területű Dunaszerdahelyi járásból a város területe 31,5 négyzetkilométer (a járás területének 3%-a); viszont 23 519 főnyi lakosságával (2001-es adat) a város adja a 115 399 fős járás teljes lakosságának 20%-át. Dunaszerdahely a legutóbbi, 1995-ös közigazgatási reform után is járási székhely, ami nemzetiségi tekintetben hűen leképezi a körülötte fekvő Dunaszerdahelyi járás nemzetiségi összetételét, amennyiben 1970 óta mind a járásban, mind a városban nagyjából 85:15% arányban élnek magyarok és szlovákok.

A felszabadulás mítosza

Dunaszerdahelyre 1945. április 1-jén hajnalban érkezett meg a szovjet hadsereg, és ez a tény nemcsak a „felszabadulás” mítoszat alapozta meg, hanem a városban a magyar idők emlékének gyilkosává is vált.

Az új(ra berendezkedő) hatalom egyik első dolga volt, hogy a „felszabadításnak”, illetve a „csehszlovák hadsereg dicsőségének” emléket állítson „új szlovák utcanevek” formájában. Egy 1945-ös szlovák nyelvű városi határozat szerint „a dunaszerdahelyi községi komisszár megszünteti az eddigi utcaneveket [...], mivel azok nem felelnek meg a népi demokratikus Csehszlovák

Köztársaság szellemiségének”.⁹ Ľubomír Lipták mutatott rá arra a tényre, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács mellett már 1945-ben működött egy „hivatalos emlékműbizottság”,¹⁰ amely gondot viselt rá, hogy minden település „a népi demokratikus Csehszlovák Köztársaság szellemiségével egyező” utcaneveket kapjon. A forrásokból egyértelmű, hogy a dunaszerdahelyi utcanevek megváltoztatására a „felszabadulás” jegyében került sor, s hogy az átnevezési javaslat a járási kommunista pártstruktúráktól indult ki. A kezdeményezőknél ekkor még meg kellett túrniuk a két háború közötti polgári köztársaságra utaló neveket (utóvégre nekik is köszönhető volt, hogy az ország az 1938. november előtti határai között születhetett újjá), így 1945-ben még lehetett utcája a cseh Eduard Benešnek és T. G. Masaryknak, valamint a csehszlovákista M. R. Štefániknak; 1948 után aztán az egykori államalapítók neveinek tűnniük kellett.

Az új utcanevek nem mindegyike volt szlovák. Lenin és Molotov a kommunista múltjuk révén, Malinovszkij mint hős hadvezér kapott utcát, Sztálin pedig mindkettő okán. Az új rezsim új utcaneveinek egy rétege szláv irodalmi nagyságoknak állított emléket, például Tolsztojnak, Gorkijnak, P. O. Hviezdoslavnak. Más utcanevek az éppen aktuális politikai rezsim vezetőit dicsőítették, mint például Širokýt vagy Gottwaldot. Az egészben az volt a jó, hogy a szerdahelyiek számára nyilvánvaló volt az utcanevek politikai motíváltsága. Más szóval: jól érthető volt, ha és amikor valakinek a neve hirtelen eltűnt, mint ahogy a városból gyorsan eltűntek Beneš, Masaryk, Široký vagy Gottwald utcanévtáblái.

Voltak azonban (és a városban a mai napig vannak) olyan utcanevek, illetve emlékhelyek, amelyek nem személyhez, hanem történelmi eseményhez kötődnek, és amelyek értelmezése (miért vannak? mire emlékeztetnek?) épp ezért a közvélemény számára problematikusabb. Ide tartoznak azok az 1945 után felállított emlékművek, amelyek az 1944. augusztusi szlovák nemzeti felkelés és/vagy az 1945. áprilisi felszabadulás emlékét voltak hivatottak megörökíteni. Mindkét esemény a kommunista Csehszlovákia ideológiai fundamentumának számított, mert mindkettő a „jó oldalon álló győztes” és a „Szovjetunió iránt hálás nemzet” imázsát erősítette, s ezt az „üzenetet” a magyarok vidéken is terjeszteni akarták. Egyáltalán nem véletlen, hogy a városban mind a Szent György templom körüli tér, mind a helyi földműves szövetkezet a második világháború szlovákiai felszabadító harcainak legvéresebbjéről, az Északkelet-Szlovákiában található, a szovjet és a csehszlovák hadseregnek 1944 őszén rendkívüli katonai veszteségeket okozó Duklai-hágóról kapta a nevét.¹¹

Az emlékezés helye: a Május 1. tér

Ilyen történelmi eseményre utaló, de nehezebben értelmezhető közösségi tér Dunaszerdahelyen a Szent István tér, korábbi nevén Temető sor vagy Zippszer-tó. A város abszolút közepén található tér 1945 után a Május 1. nevet kapta, és nem lényegtelen, hogy ez volt a város egyetlen közterülete, amely 1945 és 1989 között egyszer sem váltott nevet.

A kommunizmus alatt a Május 1. tér volt a város kultikus tere. Eredeti értelmét a tér központi fekvése adta. 1945. október 28-án itt hirdette ki a városban állomásozó szovjet parancsnok, Konvalenko őrnagy az államosítás tényét; innen szólította meg a dunaszerdahelyieket 1982. október 22-én Gustáv Husák köztársasági elnök, és 1984-ben itt kezdett működni a város első közlekedési szemaforja stb. E tanulmány számára kiemelt jelentőséggel bír, hogy a Május 1. téren és a rajta található Nagy János-emlékmű előtt zajlottak 1988-ig mind a május 1-jei tömegfelvonulások, mind a november 7-i lampionos menetek.

A Május 1. téri felvonulók közül egyre kevesebben emlékezhetek arra, hogy a téren 1945-ig a magyar országzászló emlékműve állt. Majd miután a magyar időknek ezt a látható emlékét gyorsan elbontották, egy „emléktáblát” helyeztek el ugyanott „annak a hat egyénnek az emlékére, akik a [magyar] nyilasok áldozatai lettek”.¹² A városi krónika szerint a Május 1. téren „volt egy régi emlékmű 1954-ből”, amit a hatvanas években két emléktábla váltott fel; mindkét táblát „felszabadítási emléktáblának” nevezték, és a megnevezés már maga is része volt az agymosásnak. Csehszlovákiában ugyanis a „felszabadulás” többretegű fogalomként élt. Általában a fasizmus alóli felszabadulást jelentette, amihez nem mellékesen a szovjet hadsereg segített hozzá. A fogalomnak ezen kívül kialakították két regionális változatát is, mégpedig úgy, hogy azok eltakarjanak két „történelmi szégyenfoltot”. Így a „felszabadulás” Szlovákia északi részein a világháborús szlovák állam egykori fasizmusának, a magyarok által lakott délen pedig a „Horthy-féle magyar fasizmusnak” volt a fogalmi ellenpontja. (A németek által bekebelezett Csehországnak ilyen szóbüvészkedésre nem volt szüksége.)

Ez az állapot állt fenn a Május 1. téren egészen 1970-ig. Ekkor „hazánk szovjet hadsereg általi felszabadítása 25. évfordulójára [...] és e dicső évforduló tiszteletére a város képviselőtestülete kezdeményezte egy, a második világháborúban a fasizmus áldozatául esettek emlékművének a felállítását. [...] A Városi Nemzeti Bizottság Tanácsa pályázatot hirdetett, amely pályázatból végső soron Nagy János komáromi születésű szobrászművész pályázati terve lett elfogadva. A pályázat elfogadása után az emlékmű átadására 1971-ben került sor, nagyszabású ünnepség keretében. Az emlékmű leleplezésénél megjelentek a bratislavai szovjet főkonzulátus dolgozói, valamint a Komárnóban ideiglenesen állomásozó szovjet helyőrség politikai tisztjei és

katonái. [...] Az emlékmű a város központjában lévő parkban, a Május 1. téren nyert elhelyezést a régi emlékmű helyén.”¹³

Ez a nagyméretű szobor-emlékmű, amely egy kiváló szlovákiai magyar szobrászművész, Nagy János alkotása, az 1971. május 7-i nagyszabású átadási ünnepség óta Dunaszerdahely legtágasabb, és egyértelműen kultuszcélokra szolgáló terén, a Szent István tér Fő utca felé eső részén áll – egy olyan helyen, ahol minden Dunaszerdahelyre érkező meglátja, akaratlanul is. Az emlékmű címe viszont nemcsak a közvélekedésben, hanem a hivatalos iratokban is bizonytalan: hol *A fasizmus áldozatainak emlékműve*ként, hol pedig *Emlékezés a mártírokra* címen említik.

1. kép

Nagy János 1969–1971 között készült emlékműve a dunaszerdahelyi Szt. István téren

A szerző fotója

1989-ig ez az emlékmű töltötte be *a helyi állami emlékmű* szerepét. A Május 1. tér és rajta Nagy János szobra mind az állandó, mind az alkalmi jellegű hivatalos kultuszoknak közösségi térül és kulisszául szolgált. Megkoszorúzták a város felszabadulása alkalmából április 1-jén („35. szabad tavasz [...] kis bölcsődések népviseletben piros szegfűket helyeztek el a márványtalapzaton”¹⁴), valamint a munka ünnepén, május 1-jén. De megkoszorúzták a felszabadulás ünnepén is, május 9-én, megkoszorúzták a szlovák nemzeti felkelés ünnepnapja alkalmából augusztus 29-én, valamint a nagy októberi szocialista forradalom alkalmából november 7-én. Ezt az emlékművet koszo-

rúzták meg a regionális népművészeti fesztivál küldöttei éppúgy, mint a városban rendezett nemzetközi sportversenyek résztvevői. Azaz általában ennél az emlékműnél tett hivatalos tisztelgést mindenki. A helyzettel maximálisan beteljesedett az assamani definíció, amely szerint a kulturális emlékezetet a városi terek politizációja, illetve az ott bonyolított rituális ünnepési formák képesek a legjobban alakítani.¹⁵

A Május 1. teret egy nemzetközi munkásmozgalmi ünnepnapról nevezték el, ám a ráhelyezett szoborral megváltozott nemcsak a tér fizikai jellege, hanem annak üzenete is. Nagy János szobra egyértelműen a második világháborúra utal. Az alkotó maga is úgy vallott, hogy az emlékmű a második világháború áldozataira emlékeztet, ám senki nem merte megkérdezni, egész pontosan milyen áldozatokról van szó. A nagyméretű bronz szoborcsoport egy gránát tépte emberi testet és két másik testcsonkot formáz, előterében pedig egy stilizált öröklángtartó áll. A helyszínt jobbról-balról 3-3 szimbolikus gránit sírkő övezi, amelyeken összesen 43 magyar név olvasható, nyilvánvalóan a háborúban elesettek nevével és születési dátumával. Nemcsak a ráhelyezett dátumból („1939–1945”), hanem a széttépett emberi testet ábrázoló tematikából is kétségtelen, hogy a szobor-emlékmű kultikus üzenete a *háború elutasítása*. Sőt, a ráhelyezett évszámok ellenére nyugodtan mondhatjuk, hogy az emlékmű nemcsak konkrétan a második világhégest, hanem minden háború általános szörnyűségét és tragédiáját utasítja el művészi módon.

Mi hát a gond vele? Alapvetően az, hogy a szobrot az itt lakók közössége nem fogadta szívébe sem 1989 előtt, sem azóta. S ennek több oka van.

Dunaszerdahelynek nincs igazán olyan emlékműve, amelyen a város első és második világháborúban elhunyt katonahősei volnának megörökítve. Áll ugyan egy gránit obeliszk a város egyik temetőjének bejáratánál, ám felirata szerint az „Sikabony község elesett katonáinak” állít emléket; tudni való, hogy Sikabony falut csak 1960-ban csatolták Dunaszerdahelyhez. Ezen az obeliszken 35 olyan sikabonyinak a neve olvasható, akik 1903–1923 között születtek, és akik „1941–1945” között a magyar hadsereg egyenruhájában haltak meg.

A sikabonyi obeliszkkal ellentétben Nagy János szobra a távoli, a messzi háborúról szól, nem a helyi fájdalomról, vagyis a Május 1. téri alkotásból hiányzik a helyi specialitás. Más szavakkal, ez a szobor-emlékmű nem tudta megfogalmazni a helyi történelem lenyomatát. Ahhoz, hogy a helyiek emlékezetének szerves részévé, mementójává váljon, utalnia kellett volna vagy a legutóbbi magyar időkre (1938–1945), vagy a város zsidóságának a tragédiájára, vagy mindkettőre, ugyanis a helyi emlékezetben *ezek*, és nem a „felszabadulás” voltak azok az emberi indulatok, amelyek mementóért kiáltottak. A magyar idők és/vagy a zsidóság emléke, jól tudjuk, 1971-ben nem kaphattak teret, és erről sem a város, sem a művész nem tehetek. Az eredmény viszont az lett, hogy Dunaszerdahely kapott egy központi téren lévő szobrot, amelyhez a lakosok érzelmileg nem kötődtek.

2. kép

A első és második világháborús emlékmű a dunaszerdahely-sikabonyi temetőben

Fotó: Nagy Attila

A Szovjetunió sztálinista ideológusai, valamint Csehszlovákia kommunista vezetése sokat tettek azért, hogy a „felszabadulás” ünnepe, mint látszólag

apolitikus hívó szó az egész kommunista korszakban erős maradjon. A kezdetet az jelentette, hogy a szovjet hadsereg külön ezzel megbízott egységei, képzőművészek és építészek részvételével, rögtön 1945-től a felszabadulás eszméjének propagálásán kezdtek dolgozni.¹⁶ A szlovák kommunisták a felszabadulás uszályához hozzákapcsolták a szlovák nemzeti felkelés felnagyított mítoszát, és a szándék irányát jól jelzi, hogy a felkelés egyik első emlékművét Galántán leplezték le, egy olyan városban, ahol a felkelésnek semmilyen eseménye nem zajlott, sőt a város nem is volt a Tiso-féle szlovák állam része. A felszabadítási offenzíva egyáltalán nem csak magyar városokat érintett. A püspöki székhely Nagyszombatban (Trnava) egy egész szakrális műemlék-szoborcsoportot romboltak le csak azért, hogy helyébe felszabadítási emlékmű kerülhessen. A folyamat eredményeként 1976-ban Szlovákia területén már 2700 olyan emlékművet tartottak számon, amelyek a jelenkor történelmére utaltak; közülük 1333 a szlovák nemzeti felkelést, 1040 a felszabadítást, 376 pedig a kommunista munkásmozgalmat testesítette meg. Az *állami műemlékvédelem továbbfejlesztésének irányelvei* című kormányrendelet egyébként tételesen meghatározta a szobortémák preferenciáit; eszerint Csehszlovákia Kommunista Pártja és a nemzeti felkelés emléke után a második világháborúnak és a felszabadulásnak kellett szobrokat állítani.¹⁷

A „felszabadulás ünnepe” Csehszlovákiában 1968 után felerősödött, és a rendszerváltásig makacsul kitartott; egy dunaszerdahelyi lakótelepen még 1985. április 1-jén is állítottak emléktáblát „a felszabadulásunk emlékének”. Mi több, a dunaszerdahelyi május 1-jei ünnepélyeken elkezdtek megjelenni az Észak-Komáromban állomásozó szovjet katonák, és a szovjet himnusz hangjaitól kísérve ők is megkoszorúzták Nagy János emlékművét. Az aktív szovjet részvételben nemcsak az volt a bizarr, hogy a szovjetek az egykori ellenséges hadsereg katonáinak síremlékét tisztelték meg, hanem hogy a szobor alkotóját, Nagy Jánost (aki 1966-tól a csehszlovákiai magyarok kulturális szervezetének, a Csemadok Központi Bizottságának a tagja volt) 1971. március 29-én azért zárták ki a Csemadok KB-ból, mivel – a hivatalos indoklás szerint – a művész 1968-ban a komáromi járási bizottság nevében tiltakozott a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása ellen.¹⁸

A „fasizmus áldozatainak”, a „felszabadulásnak”, illetve a „mártíroknak” az emlékműve (a városi iratok következetlenek a megnevezésben, a harmadik címet inkább csak 1989 után említik) ráadásul úgy is értelmezhető, mint a közösségre erőltetett történelmi tudathasadás monumentuma. Mert mit jelent a városnak a talapzaton látható évszám: 1939–1945? (Az 1939-esből évek óta csak a két kilences látszik...) És mi alól szabadult volna föl Dunaszerdahely 1945-ben, ha nem a „magyar fasizmus igája” alól? Az emlékmű 1939-es dátuma elmosta a magyar idők kezdetének egy évvel korábbi dátumát, és azt üzenté, hogy a (cseh)szlovák fennhatóság alatt meg lehet, sőt meg kell ünnepelni a fasizmus alóli felszabadulást, miközben a dunaszerdahelyi

magyar férfiak nem a csehszlovák, hanem a háborús vesztes („fasiszta”) magyar hadsereg katonái voltak. (A sikabonyi katonák emlékműve ebben is sokkal következetesebb, mert azon az „1941-1945”-ös dátum szerepel, vagyis az, ami a háborúból magyar szempontból releváns.) Talán kevés kortárs tudatosította, de Szerdahelyen a „felszabadulás” arra utalt, hogy „a magyar elnyomók alól kellett felszabadulni”, s hogy ilyen módon a város közepi emlékmű a magyar idők megtagadása, durvább értelmezésben a folyamatos nemzeti megszégyenítés eszköze.

Ha valakik „mártíroknak” nevezhetők, akkor az a város haláltáborba hurcolt zsidó lakossága. Az emlékművön azonban nincs semmi, ami explicit módon rájuk utalna, még akkor sem, ha van visszaemlékező, mint Molnár János, aki szerint: „mi úgy fogtuk föl, hogy Nagy János szobra a zsidó emlékmű”. Ez azért nem csoda, mert a zsidóság tényét – egykori városbeli létüket éppúgy, mint szégyenteljes kiirtásukat – a rendszerváltásig homály fedte. Például a Fő utcai nagyzsinagóga hiánya, ez a maiaknak *nem látható* hiátus máig a város közösségének *memento morija*. Szép gesztus volt, hogy a város a rendszerváltás után szinte azonnal emlékművet emelt a zsidó áldozatoknak, a nagyzsinagóga helye melletti egyik új épület az egykori zsinagóga homlokzatának formáját őrzi, valamint hogy az önkormányzat a nagyzsinagóga egykori telkét Jehuda Aszád térré nevezte el.¹⁹ Azonban a történelmi emlékezet értelmében a város soha nem nézett szembe lelkiismeretének ezzel az árnyával. Ľubomír Lipták ezzel kapcsolatban az „*inkább ne beszéljünk róla*” effektusról beszél,²⁰ Voigt Vilmos, Szarka László és Kovács Éva pedig arra mutatnak rá, hogy a második világháború eseményei közül a holokauszt és a nyilas uralom kapcsán az egész magyar kultúrterületen igen bizonytalan a nemzeti kulturális emlékezet.²¹

Egy 1985-ös városi krónikabejegyzés szerint a sikabonyi zsidó temetőben „Emlékezz” címmel gyászünnepeket rendeztek, amelynek során átadták rendeltetésének a temető melletti gondnoki épületet, amelyet 1985-ben építtetett a Városi Nemzeti Bizottság (VNB). Az eseménnyel kapcsolatban a krónikás azt állítja, hogy „ez az emlékeztető szertartás minden évben nagy szertartás közepette van megrendezve”. Ha ez tényleg így lett volna, akkor nem állt volna elő az a helyzet, hogy a helyi közösség mára nem tudja, hogy a városban valaha nagy számban éltek izraeliták, azt meg pláne nem, hogy Sikabonyban zsidó temető van.

Némi túlzással mind általában az 1938–1945-ös magyar időszak, mind a zsidó emlékhelyek kapcsán a *megttagadott* múltról, esetleg az *elfeledni akart múlt*ről kell beszélünk. Pedig volna mire emlékezni mindkettővel kapcsolatban, igaz, ellentétes előjellel. A magyar időknek a többség nagyon örült. De mert a dunaszerdahelyi zsidó lakosság kifosztása, vagonba zárása és elűdözése ugyanúgy az 1938 novemberében beállt magyar időkhöz kapcsolódik, mint az anyaországhoz való visszatérés, a kommunista időszak az elfoj-

tást választotta megoldásként. A zsidó áldozatok neve sem a sikabonyi temetői obeliszken, sem a Nagy János-féle emlékművön nem olvasható. Ebből a szempontból említésre méltó egy közeli város megoldása. Nagymegyeren (ahol 115 helyi polgár halt meg a második világháborúban) 2002-ben úgy állítottak világháborús emlékművet, hogy azon a város katonááldozatai közé a zsidó munkaszolgálatosok nevét is felvésték.²²

A helyi ideológia főtere

A Május 1. akkor vált a város igazi ideológia főterévé, amikorra felépült a Városi Művelődési Központ (VMK), s általa kiteljesedett a városcentrum ideológiai háromszögelése. A Járási Nemzeti Bizottság (JNB) épülete már a hatvanas évek elejétől lefoglalta a térség nyugati részét, a VMK pedig a hetvenes évektől uralta a keletit; a kettő között pedig széles és tágas volt a Május 1. tér, amely előtt szaladt ezt az egész ideológia kompozíciót szalagként összefogó Fő (akkoriban Lenin) utca. Az ideológiai szempontú térelrendezésre ráerősített a mód, ahogy az állam a saját hatalmi épületeit a város közepére koncentrált: a JNB-t, a Járási Pártbizottságot, a járásbírószágot, a katonai parancsnokságot és az államügyészséget mind-mind a Május 1. tér pár perc alatt bejárható szomszédságában helyezték el, miközben a VNB épülete a Fő utca távoli végében állt. Tudatosan vagy sem, de a Május 1. körül valósult meg a tipikus szocreál hatalom, amennyiben a város központjában egy fő tér körül gyülekeztek a politikai irányítás meghatározó épületei. S hogy a múltnak minden eleme végképp eltörlődjön, és semmi ne zavarja az újat, 1968 után a modernizáció jegyében aszfaltra cserélték a Fő utca macskaköveit.

De vajon tényleg törekedett-e a kommunizmus arra, hogy a térhasználat által új közösségi identitást alakítson ki? A válasz határozottan igen, bár a megvalósítás nem Szerdahelyen volt a leglátványosabb. A Május 1. téren nagyon sok kelet-európai városhoz képest kevésbé volt nyilvánvaló a kommunista hatalom jelenléte. Ahogy például Novák Csaba Zoltán egy konkrét példán kimutatta, Csíkszereda főterét Ceaușescu idejében egy erkély uralta, amely *a tér és a tömeg uralására készült* – a helyet az ottaniak máig „Taps-térnek” hívják.²³ Noha egy 1965-ös kormányrendelet kifejezetten megszabta, hogy Csehszlovákiában csak olyan emlékművek készítésére lehet pályázatot kiírni, amelyet az illetékes állami és pártszervek is jóváhagytak,²⁴ sőt a hetvenes évektől a készítendő kültéri szobrokat a kulturális minisztérium ideológiai osztályával is jóvá kellett hagyatni, Szerdahelyen soha nem állítottak monumentális Lenin-, Sztálin- vagy Gottwald-emlékművet, és nem neveztek el lakótelepet sem róluk, mint például a cseh-morva Žďár nad Sázavouban, ahol az ipari negyed lakótelepe a Sztálingrád nevet kapta.²⁵

Ennek ellenére a dunaszerdahelyi Május 1. tér, mint városközepi ideológiai centrum, kiváló adottságaival az itteni elvtársak tisztában voltak: azt tudatosan használták és kihasználták. Minden május 1-jén a VMK előtt volt a „szemletribün”, majd a „felszabadulási emlékmű” előtt elhaladva a felvonulók a Járási Nemzeti Bizottság (JNB) előtt felállított „főtribün” elé értek. A gazdasági ágazatok szerinti felvonulások – ahogy azt Szerdahelyen is gyakorolták – Roman Krakovský szerint 1968-ban eltűntek, de 1971 után újra felbukkantak az országban.²⁶ A kommunista párt ügyelt rá, hogy 1968 traumáját látványos tömegrendezvényeken lehessen „lereagálni”, ezért 1970. május 1-jén különösen nagy ünnepség zajlott a dunaszerdahelyi Május 1. téren. A város központjában ekkor felvonuló mintegy 45 ezer ember²⁷ a hivatalos megfogalmazás szerint a „CSKP megalakulásának 50. évfordulóját” és „hazánk felszabadulásának 25. évfordulóját” ünnepelte. (Ez volt idáig a város valaha volt legnagyobb tömegrendezvénye.) A két évvel későbbi május 1-jén a járás 35 ezer dolgozója vonult fel a szerdahelyi központi téren, „köztük a közlekedési játszópark kis autóiban 30 pionír”.²⁸ A párt tömeges és nyilvános rendezvények bizarr kultuszával akarta bizonyítani az ideológiai harc sikerét, sőt a május 1-jei allegorikus kocsik és azok pártfunkcionáriusok általi seregszemléje kitarzott a rendszerváltásig.

A Május 1. tér és a „szovjet baráti seregek itt állomásozó képviselőinek” dunaszerdahelyi kapcsolata a hetvenes években állandósult. A város hivatalos eseményeit egyre sűrűbben díszítette vörös szegfű (a moszkvai és a prágai központi események jellemző virága),²⁹ és egyre gyakrabban csendültek fel a szovjet himnusz mellett az *Internacionálé* és a *Munkadal* ritmusai a komáromi szovjet fúvószenekar előadásában.³⁰ A szaratovi és a balasovi „szovjet testvérvárosokkal” évente megrendezett találkozók kibővültek a „Tyurini Autonóm Köztársaság baráti látogatásaival”, a balasovi járási pártbizottság tagjai pedig büszkén vették át a város tiszteletbeli címerét. A városháza egyre rendszeresebben fogadott szovjet katonai küldöttséget, és 1982-ben sor került a városban a „szovjet katonaság napjának” megünneplésére.³¹ A szovjet politikai tiszték kedvéért kialakított „szertartásrend” immár orosz nyelvű szavalatokat is magában foglalt, és egyáltalán: az úttörők és a „csapatzászlók” teátrális bevonulása („a bevonuló úttörőket a jelenlevők lelkes tapsal fogadták”) mind-mind a szovjet-kommunizmus ideológiájával való feltétel nélküli azonosulást sugallta. Mintha az 1950-es évek sztálinizmusa éledt volna újjá. Az évről évre Szerdahelyre látogató szovjet tisztekre nagy benyomást tehetett az ünnepségek efféle „szovjetizációja”, mert 1980-ban Gyurcsik Józsefnek, a VNB elnökének magas szovjet katonai (!) kitüntetést adtak „a népek közti barátság megszilárdításáért”.

Meghalt egy kultusz

A közösségi tereket nagyban jellemzi, milyen térelemekkel díszítik őket, s ezekkel együtt miféle közösségi alkalmaknak, kultuszoknak szolgálnak helyszínül. Minden politikai rendszer, nemcsak a totális diktatúrák igyekeznek a városi térségeket saját maguk nyilvános éltetésének színterévé tenni. A központi városi tereknek még ezen belül is kitüntetett szerepük szokott lenni. A centrális városi terek minden időben hajlamosak ideológiával megtöltődni – így vált a dunaszerdahelyi Május 1. tér is a helyi kommunista kultuszok terévé. S mivel a központi városi terek nem pusztán fizikai térségeket jelölnek ki, hanem szimbolikus síkon a *közösségi tudat* valamilyen fontos szeletét testesítik meg, teszik láthatóvá és állítják központi pozícióba, felmerül a kérdés, milyen funkciót tölt be ma a város centrumában a Nagy János-féle emlékmű. Kötődik-e hozzá közösségi tudat? Alkalmas-e rá, hogy a kollektív tudatot formálja, egyáltalán játszik-e abban valamilyen szerepet?

3. kép

*A magyar korona emlékműve
a dunaszerdahelyi Szent István téren*

A szerző fotója

A dunaszerdahelyi Május 1. tér 1989 után a Szent István tér elnevezést kapta. Nagy János emlékműve változatlanul rajta áll, a tér ellentétes végében pedig felállítottak egy Szent István-i stilizált koronát. Egyértelmű azonban, hogy a helyi magyarok továbbra sem érzik magukénak a tér szellemét. Ahogy D. Lőrincz József fogalmaz a hasonló sorsú erdélyi emlékművek kapcsán: ha egy emlékművet nem fogad be a közösség „lehet az központi eleme egy megemlékezésnek [...], de még ha a központban található is, általában a város vagy a falu lakosainak a mentális térképén csak periférikus helyet foglal el”.³² Ez az oka, hogy *értelme szerint* jelenlegi állapotában a Nagy János-féle emlékműhöz a helyi magyarok úgy viszonyulnak, mint egy klasszikus szovjet típusú katonaemlékműhöz, noha nincs rajta sem géppuska, sem ötágú csillag.

Csoda hát, hogy a szobor körüli kultusz manapság csak és kizárólag május 8-a, Európa fasizmus alóli felszabadulásának emléknapja, és augusztus 29-e, a szlovák nemzeti felkelés napja körül elevenedik meg? Az 1989–2008 közötti két magyar polgármester tudatosan nem is vett részt a

Nagy János-féle emlékmű koszorúzásain (egyikük, Pázmány Péter rendszerint a városi csendőrparancsnokot küldte el az eseményre), mivel meggyőződésük szerint olyan antifasiszták, azaz megrögzött kommunisták koszorúztak itt, akik a rendszerváltozás előtt negatív szerepet tölthettek be a városban. 2009 óta a polgármester személyesen vesz részt a koszorúzáson, ám jellemző, hogy bár mind május 8., mind augusztus 29. Szlovákiában államünnep, Nagy János emlékművét a két nevezett ünnep körül *hétköznap* szokták megkoszorúzni egy maroknyi résztvevő jelenlétében,³³ miközben a város közvéleménye erről a koszorúzásról egyáltalán nem tud.

1989 egy lassú olvadás kezdete a város életében, amelynek eredményeként a magyar kulturális elem mint domináns tényező fokozatosan visszatért a város közéletébe. Tényként állapítható meg, hogy Dunaszerdahely azok közé a határon túli magyar városok közé tartozik, amelyekben az „etnikai térformáló erők” és „etnikai kölcsönhatások”³⁴ a magyarok számára viszonylag kedvezően alakultak a kommunizmus időszakában is. A város etnikai szerkezetének relatív intaktsága Szarka László szerint azzal magyarázható, hogy egyfelől a városnak a Csallóköz térségében tartósan megfelelő etnikai háttere volt, másfelől hogy a település nem esett át az ipari nagyberuházások lakosságot átszervező folyamatán sem.³⁵

A korábban kisváros Dunaszerdahelynek soha korábban nem volt történelmi főtere. Ezen felül nem volt, és ma sincs legalább egy olyan *központi belső tere*, amely a város valódi közösségi színteréül szolgálhatna. A kommunizmus a városközepe országot, illetve az azt szegélyező területet használta közösségi térnek: a Járási Nemzeti Bizottság épülete uralta a Fő utcát, az előtte húzódó Erzsébet teret, valamint a vele szemben húzódó városi főutat. 1989 után, nagyon helyesen, sok utca visszakapta régi nevét, ám a városnak továbbra sincs közösségi tere. A Vásártér, a Tyúkpiac, a Halpiac, a Neratovicei tér, a Jehuda Aszád tér, a Kálvin tér, a Barátság tér egyáltalán nem tér alakúak. Két igazi tér a fizikai formája miatt nem lehet közösségi színtér: a Vámbéry tér a vizuális áttekinthetlensége miatt nem lehet közösségi tér, a gyönyörű nevű Erzsébet tér pedig a formája és a funkciója miatt pusztán közlekedési probléma.

A Szent István téren tehát van egy városi központi emlékmű, amelynek nincs a helyiek számára semmi jelentése, és amely nem járul hozzá Dunaszerdahely kollektív tudatának formálásához. Pedig fontos volna, hogy ez a szerep betöltődjön. Annál is inkább, mert a szovjet típusú ünnepek évtizedei ellenére mind a vallás, mind a magyar elementum visszatért a város életébe. Közben azonban sok minden megváltozott. Mint a legtöbb európai régióban 1945 után, Dunaszerdahelyen is jellemző „rohamos urbanizáció” zajlott,³⁶ amelynek egyik konkrét következménye a kelet-európai térség urbanizációs katasztrófája, a panelépítés lett. Miközben gyakorlatilag Dunaszerdahely minden régi tere és házainak többsége eltűnt, aközben kialakult

az a jelenség, amelyet így nevezhetünk: *lakótelep mint élettér*. Ha nagyon durván akarunk fogalmazni: azáltal, hogy Dunaszerdahelyen megszűnt a korábbi, keresztény és zsidó családok által fenntartott iparos-kispolgári kultúra, teret kapott a panelidentitás. A szocialista Dunaszerdahely már nem volt falusi közösség, de nem is lett modern nagyváros, hanem valami a kettő között. Az új épületekkel végképp el lehetett törölni a háború előtti város nyomait, viszont a lakótelepeken és *általuk* iszonyúan nehéz volt valamiféle közösséget vagy kultúrát teremteni. A szocialista panelkultúra nem volt alkalmas sem ebben a városban, sem máshol, hogy a lakosokat szerves közösséggé kovácsolja. Sőt ellenkezőleg, a panelek kimagaslóan nagy társadalmi feszültségek forrásaivá váltak.

Mit lehet tenni? A Dunaszerdahelyet környező falvakban, ahol van első és második világháborúban elhunyt magyar katonahősöknek emléket állító obeliszk, vagy összel emlékeznek (október 6. vagy november 2. körül, amikor az aradi katonavértanúk, illetve a halottak napja ad hozzá alkalmat), esetleg az év elején a második magyar hadsereg doni katasztrófájához időzítve, lévén, hogy a legtöbb második világháborús felvidéki katonahalott ennek esett áldozatul. Olyan magyar település azonban nincs a környéken, ahol az egykori ellenfelek győzelmi napján vagy a szlovák nemzeti felkeléskor emlékeznének saját magyar halottaikra.

Jegyzetek

- ¹ MÁCZA Mihály: Az impériumváltás és következményei Komáromban 1919–1938, *Limes*, 3. sz. (XVII. évf. 63. sz.), 2004, 113. p.
- ² BELUSZKY Pál – GYÓRI Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés” – Magyarország városhálózata a 20. század elején, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005, 226. p.
- ³ KORNFELD Ferenc: Az én városom Dunaszerdahely – „Kis Jeruzsálem”, magánkiadás, Dunaszerdahely, 2007, 69. p., 95. p.
- ⁴ ZVARA, Juraj: K problematike postavenia maďarskej národnostnej skupiny v ČSR v období boja za upevnenie ľudovej demokracie a rozšírenie moci robotníckej triedy 1945–1948, *Historický časopis*, 1964, roč. XII., číslo 1, 28–31. p.
- ⁵ A rendelkezés alapját a 4/1945 sz. csehszlovák kormányrendelet, a Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségének 26/1945 sz. rendelete, valamint egy 1945. április 10-i belügyi megbízotti rendelet végrehajtási utasítása képezte. L. POPÉLY Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*, Nostra Tempora 13., Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006, 54., 56. p.
- ⁶ *Uo.*, 194–195. p.

- ⁷ TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 400–401. p.
- ⁸ BOTTONI, Stefano: Komárom/Komárno. Határmenti mindennapok és párhuzamos életek a szocializmus korszakában, In: VAJDA Barnabás (szerk.): *Államhatár és identitás – Komárom/Komárno*, Monographiae Comaromienses 3. Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 2011, 139. p.
- ⁹ Az irat a dunaszerdahelyi Csallóközi Múzeum gyűjteményéből származik, amiért külön köszönöm Bevilaqua Olga és Nagy Attila segítségét.
- ¹⁰ LIPTÁK, Lubomír: *Száz évnél hosszabb évszázad*, Kalligram, Pozsony, 2000, 276. p.
- ¹¹ Az 1944. szeptember 8. – november 27. között lezajlott kárpáti-dukulai hadműveletekben mintegy 19 ezer szovjet, és 1800 cseh és szlovák katona halt meg. L. BARTL, Július a kol.: *Lexikón slovenských dejín*, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, 206. p.
- ¹² Tanulmányom két fontos forrása a dunaszerdahelyi Csallóközi Múzeum gyűjteményében található úgynevezett Antal András-féle krónika (a továbbiakban Antal-krónika), illetve a város krónikája (a továbbiakban *városi krónika*); mindkettő digitális változatáért köszönettel tartozom Bevilaqua Olgának és Nagy Attilának.
- ¹³ *Városi krónika*, 1970, 2. p. és 1971, 5. p.
- ¹⁴ *Uo.*, 1980, 10. p.
- ¹⁵ ASSAMAN, Aleida: *Das kulturelle Gedächtnis, Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, Verlag C.H. Beck, München, 1999. A csehszlovák kommunista rendszer önlegitimációs célú hivatalos rituáléiról L. KRAKOVSKÝ, Roman: Prvomájové tribúny v komunistickom Československu, *História*, máj-jún 2006, 10–11. p.
- ¹⁶ LIPTÁK, Lubomír: *i.m.*, 271. p.
- ¹⁷ *Uo.*, 277–278. p.
- ¹⁸ POPÉLY Árpád: *1968 és a csehszlovákiai magyarság*, Fontes Historiae Hungarorum 3., Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008, 362–364. p.
- ¹⁹ Jehuda Aszád (1796–?) 1852–1866 között Dunaszerdahely áv-bét-din-je, főrabbija volt. L. ENGEL Alfréd: *A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995, 34. p.
- ²⁰ LIPTÁK: *i.m.*, 274. p.
- ²¹ VOIGT Vilmos: Van-e kulturális emlékezete a népek?, In: PAPP Richárd – SZARKA László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008, 20. p. A komáromi zsidóság magyar uralom alatti sorsáról L. SZARKA László: Starosta Komárna Gáspár Alapy, In: *Park of Generous Souls. Park ušľachtilých duší*, 3., Bratislava, 64–89. p., KOVÁCS Éva: Határváltó diskurzusok: Komárom (1918–22, 1938), In: VAJDA: *i.m.*, 204. p.
- ²² VARGA László: *Velünk éltek. A nagymegyeri zsidóság története*, Komáromi Zsidó Hitközség, 2010, 82. p.
- ²³ Novák Csaba Zoltán szavai a *Szocialista városok? Városok Magyarországon és a Kárpát-medencében 1945–1990* című konferencián hangzottak el, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009. november 18–19.
- ²⁴ LIPTÁK: *i.m.*, 276. p.

- ²⁵ BESEDA, Jan: Asanace náměstí ve Žďáru nad Sázavou jako přechodový rituál socialistické urbanizace, In: VACKOVÁ, Barbora – FERENCŮHOVÁ, Slavomíra – GALČANOVÁ, Lucie (eds): *Československé město včera a dnes: každodennost – reprezentace – výzkum*, Pavel Mervart/Masarykova univerzita/Červený Kostelec/Brno, 2010, 57. p.
- ²⁶ KRAKOVSKÝ: *i.m.*, 11. p.
- ²⁷ *Városi krónika*, 1970, 20. p.
- ²⁸ *Uo.*, 1973, 6. p.
- ²⁹ SOUKUPOVÁ, Blanka: Václavské náměstí – proměny pražského korza v moderní době, In: VACKOVÁ–FERENCŮHOVÁ–GALČANOVÁ (eds.): *i.m.*, 35. p.
- ³⁰ *Városi krónika*, 1980, 9. p.
- ³¹ *Uo.*, 1982, 6. p.
- ³² D. LŐRINCZ József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004, 119., 124. p.
- ³³ L. például *Dunaszerdahelyi Hírnök*, 2010. május 12., 2. p.
- ³⁴ Erről L. bővebben KOZMA István – PAPP Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*, Kisebbségek Kelet-Közép-Európában IX., sorozatszerk. Szarka László, Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004.
- ³⁵ SZARKA László: A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban 1910–2000, *Kisebbségkutatás*, 2001 (11. évf.) 4. szám, 215. p.
- ³⁶ JUDT, Tony: *Povojnová Európa – História po roku 1945*, Slovart, 2007, 374–377. p.